

Interactieve metaalmoetheid

Gijs van Oenen

Filosofie & Praktijk, 30/1, 2009, p. 5-18

Zorgen over een verhardende samenleving, voortdurende twijfel over de kwaliteit van de politieke besluitvorming en tevredenheid over het eigen bestaan. Dat was in het kort de uitkomst van een kwalitatief onderzoek van *NRC Handelsblad* onder 25 Nederlanders, in de zomer van 2006.¹ Tot gelijklopende conclusies komt een bredere peiling van juni 2008 van de stemming onder de bevolking door het Sociaal en Cultureel Planbureau: ‘met mij gaat het goed, met de samenleving gaat het slecht’.² Kernachtiger kan het Nederlandse volksgevoel na de eeuwwisseling niet worden samengevat, in al zijn moderne, misschien zelfs postmoderne, ambiguïteit. Eigenlijk zeggen de ondervraagde burgers: privé heb ik het goed voor elkaar, maar de samenleving is in verval. Het wordt geconstateerd met zorg, maar ook met een zekere zelfvoldaanheid.

De moderne burger, zo doet dit onderzoek vermoeden, ontleent zijn eigenwaarde goeddeels aan wat je een *liberale dialectiek* zou kunnen noemen: het goed geöliede en weldoorvoede privéleven contrasteert op wrevelige, maar tegelijk bevredigende wijze met de onbeheersbaarheid en de onvrede die het publieke leven tegenwoordig kenmerken. Een *liberale* dialectiek, want de strikte scheiding tussen publiek en privaat leven is een stokpaardje van het liberalisme. Kenmerkend voor het liberalisme is de gedachte dat bepaalde waarden, belangen en interesses als louter ‘privaat’ kunnen en moeten worden opgevat; centraal staan de waarden, belangen en interesses van individuen, en hun vrijwillige associaties. Zo zijn rijkdom, welzijn en geluk in deze visies zaken die mensen in hun private leven verwerven. Daartegenover staat een ‘collectief’ leven, in de vorm van allerlei instanties, instituties en bovenal van ‘de staat’, dat primair als bedreiging van het private leven wordt beschouwd. Vrijheid, waarschijnlijk de belangrijkste waarde in het moderne leven, is voor de liberalen in essentie een privaat bezit, dat met het collectieve leven contrasteert als het wit en zwart op een fotonegatief.

Maar ook: liberale *dialectiek*, om –minstens- twee redenen. Ten eerste omdat liberale burgers de staat als een bedreiging zien, maar tevens van haar verwachten dat zij hun private vrijheden garandeert. Een recent dramatisch voorbeeld daarvan is de kredietcrisis. Zelfs de grootste goeroe van de vrije markt blijkt te verwachten dat de overheid ingrijpt op het moment dat de vrije financiële markt spectaculair implodeert en een wereldwijde economische crisis in gang dreigt te zetten. Ten tweede vanwege de hierboven genoemde ambivalentie van privaat en publiek bestaan: het tevredenstellende private leven

contrasteert op tegelijk verontrustende én bevredigende wijze met het publieke leven. ‘Burger is gelukkig maar ontevreden’, zoals *NRC Handelsblad* de teneur van het SCP-onderzoek samenvat.

Moderne, ontevreden burgers zijn sterk democratisch geëngageerd, maar dat engagement heeft niet (meer) primair te maken met collectieve wilsvorming en de realisatie van collectieve doelen. Steeds meer ziet men de positieve kanten van het leven als gevolg van eigen strategisch handelen, en de negatieve kanten als belemmeringen die voortkomen uit processen van collectieve deliberatie en interactie. Zulke deliberatie en interactie worden in toenemende mate object van kritiek. Niet zozeer uit inhoudelijke overwegingen, als wel uit een sterk gevoel van ambivalentie ten aanzien van collectieve deliberatie en interactie. Enerzijds willen we als geëmancipeerde burgers nauw betrokken zijn bij de vaststelling van de normen waaronder wij leven, maar anderzijds voelen we ons steeds vaker zelf niet in staat om naar zulke normen te handelen. Die ambivalentie proberen we op te lossen, of te ontkennen, door alleen anderen dan onszelf te verwijten dat ze niet naar die normen handelen, of door het probleem toe te schrijven aan het tekort schieten van de interactieve arrangementen. De waarheid is echter, mijns inziens, dat die arrangementen meer dan adequaat zijn. Het is juist de last van de *geslaagde* interactiviteit die leidt tot afwendings- en afkeer van het publieke leven zoals dat door democratische interactie vorm heeft gekregen. Juist ons enthousiasme voor deze waarden maakt ons, letterlijk en figuurlijk, (metaal)moe.

Deze *interactieve metaalmoeheid* vormt de meest actuele manifestatie van de liberale dialectiek in onze samenleving.³ Uitgangspunt van dat project is dat interactiviteit op politiek en maatschappelijk niveau transformeert van lust tot last, van instrument voor bevrijding tot bron van ergernis en frustratie. Juist omdat we tegenwoordig kunnen leven naar normen die we zelf rationeel onderschrijven, voelen we een steeds sterkere dwang om dit ook daadwerkelijk en voortdurend te doen. We bezwijken langzaam onder deze last, onszelf opgelegd door geslaagde emancipatie en democratisering. Deze zijn ons letterlijk ‘teveel van het goede’ aan het worden. We willen ons wel op alle gebieden van het leven manifesteren conform de door onszelf geaffirmeerde normen, als autonome individuen in de kantiaanse zin dus, maar die opgave is ons regelmatig te zwaar. We zijn dan even overbelast, en laten het afweten: we vertonen verschijnselen van (interactieve) metaalmoeheid.

Dit nieuwe type culturele vermoeidheid manifesteert zich op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven en in allerlei disciplines, bijvoorbeeld in de arbeid, het strafrecht, de kunst, de architectuur, en de media. In het onderstaande wil ik primair de sociaal-filosofische en politiek-filosofische relevantie van de interactieve metaalmoeheid belichten: wat zijn de implicaties voor politiek, beleid en democratie? Daartoe ga ik eerst wat verder in op de aard van ‘liberale dialectiek’. Vervolgens zet ik uiteen wanneer en waarom het fenomeen interactieve metaalmoeheid is ontstaan. Direct daarop aan sluit de notie van

interpassiviteit: het noodzakelijke ‘handelingstekort’ van het moderne geëmancipeerde individu. Ik sluit af met een beschouwing over politieke interpretaties van de interpassieve conditie: vraagt die om een oplossing en hoe moet die worden gevonden?

Interactiviteit, individualisering en liberale dialectiek

De ironie – of wellicht nogmaals: dialectiek – van de hierboven kort aangegeven ontwikkeling, de ambivalente onvrede met democratie en meer algemeen met interactie tussen overheid en burger, is dat de onvrede en kritiek van de burger juist een gevolg zijn van de toenemende mate waarin overheid en samenleving in de loop van de twintigste eeuw het private leven van individuen zijn gaan faciliteren. We verwachten immers allang niet meer van de overheid dat die zich vooral onthoudt van inmenging in ons privéleven. De moderne welvaartsstaat vervult allerlei economische, sociale en culturele functies. Zij houdt zich bezig met economie, woningbouw, onderwijs, verkeer en vervoer, grondgebruik, culturele voorzieningen, werkloosheid, integratie en wat niet al. Op tal van wijzen houdt de moderne overheid de vinger aan de pols van de samenleving - wat alleen al mag blijken uit de Orwelliaanse naam van het hierboven geciteerde onderzoek, ‘Continu Onderzoek Burgerperspectieven’. Of zelfs al louter uit de naam van het verslagleggend orgaan, het Sociaal en Cultureel Planbureau.⁴

Maar niet alleen bemoeit de moderne overheid zich uitgebreid met het welzijn van de burgers, de burgers bemoeien zich tegenwoordig ook met tal van aspecten van de overheid. Het is niet meer zo dat wij als onderdanen lijdelijk en gediensig afwachten wat de ‘hooge heeren’ besluiten. De moderne burger laat zich niet meer zomaar zeggen hoe hij zich moet gedragen. Sinds de democratisering van de jaren zestig en zeventig is actieve bemoeienis van burgers met de overheid normaal geworden. Brede maatschappelijke discussie, kiezen van lijsttrekkers en burgemeesters, bezwaar maken bij de Raad van State, wethouder of gemeenteraadslid aanspreken, een inspraakavond bezoeken, aanschuiven aan tafel bij ambtenaren; het is allemaal doodnormaal geworden. De hedendaagse burger communiceert op voet van gelijkheid met de overheid. Modern bestuur is *interactief*, het wordt mede gedragen door de burger.

Enerzijds heeft de interactiviteit - de tendens van toenemende wederzijdse communicatieve beïnvloeding van overheid en burger - de afgelopen decennia een hoge vlucht genomen; zij is een bijna vanzelfsprekend onderdeel geworden van ons begrip van politiek en openbaar bestuur. Anderzijds heeft dit kennelijk niet geleid tot tevredenheid over het publieke leven. De ‘staat van de staat’ wordt negatief beoordeeld, in scherp contrast met de tevredenheid over het eigen, particuliere leven. Zowel de interactiviteit als de ontevredenheid over het publieke leven zijn kenmerkend voor de liberale dialectiek, met name voor de politiek-culturele ontwikkeling in de afgelopen decennia.

Tot de tegenstrijdige effecten van de individualisering behoort precies de toenemende kloof tussen privaat welbevinden en publiek onbehagen – een iets algemenere vertaling van de ontwikkeling naar ‘private wealth versus public poverty’ die John Kenneth Galbraith in zijn beroemde boek *The affluent society* uit 1962 heeft gethematiseerd.⁵ De scheiding tussen publiek en privaat die de liberale dialectiek voortdrijft, produceert deze kloof, of houdt haar in stand. Moderne burgers lijken echter zelf die oorzakelijkheid niet zo te zien. Dat wil zeggen: zij zien het publieke onbehagen niet als *gevolg* van de groei van de private rijkdom en tevredenheid. Zij zullen niet gauw toegeven dat publieke verarming de economisch-psychologische prijs is van private tevredenheid. Eerder vermoeden zij dat de ‘managers’ van de publieke sfeer het slechter doen dan zichzelf als ‘manager’ van het private leven. Politici en ambtenaren hebben hun zaakjes niet op orde: het zijn zakkenvullers, luiwammesen of ijdeltuiten. Het extreme voorbeeld hiervan in Italië is Silvio Berlusconi: iemand die zelf miljarden heeft verdiend in het bedrijfsleven, zal geen moeite hebben ook het politieke bedrijf te saneren, zal menig Italiaan hebben gedacht. En zo dacht ook menig Nederlander over Pim Fortuyn.

Laat ik hierbij aantekenen dat mijn notie van ‘liberale dialectiek’ niet bedoeld is als omvattend model voor alle politieke en maatschappelijke betrokkenheid. Zo hoeft privaat welbevinden niet per se op gespannen voet te staan met oprechte en legitieme zorg over het publieke leven, bijvoorbeeld over milieuproblematiek, de derde wereld of integratie. Het is ook niet mijn bedoeling te suggereren dat publiek onbehagen louter moet worden verklaard uit een tendens tot individueel welbevinden. Wat ik onder de aandacht wil brengen is dat de politieke cultuur van de afgelopen decennia een samenhang, of beter gezegd dus een (liberale) dialectiek, tussen privaat welbevinden en publiek onbehagen heeft gecreëerd en bevorderd.

Voorts zou men kunnen tegenwerpen dat de ‘nieuwe onvrede’ eenvoudig een product is van een afnemend geloof in collectieve arrangementen als gevolg van de immer voortschrijdende ‘individualisering’. Ook bij die diagnose wil ik aantekenen dat zij niet zozeer onjuist is, maar onvolledig in die zin dat zij nalaat de tegenstrijdigheden en spanningen in zo’n ontwikkeling te laten zien.

Ik denk dat er in de huidige politieke cultuur wel degelijk een directe, dialectische relatie bestaat tussen private rijkdom en publieke armoede. De overtuiging dat rijkdom in de private sfeer moet worden gezocht en verdedigd, is direct verbonden met een relatieve desinteresse in publieke voorzieningen, ruimten en instituties. De kritiek op het publieke leven schept zelfs een bepaald soort bevrediging, of genoegdoening; het bevestigt een wrevel die wordt gevoeld en waarvan men de oorzaak het liefste zoekt bij *de anderen*, zoals die in collectief verband verschijnen.

En, zoals gezegd, de typering ‘individualisering’ verhult een scala aan ambigue en tegenstrijdige effecten en ervaringen van moderne mensen. Natuurlijk, individualisering is

een belangrijke trend van de afgelopen twee eeuwen, en in het bijzonder van de afgelopen decennia, begin jaren tachtig beeldend verwoord door toenmalig premier Ruud Lubbers die na de oliecrisis waarschuwde voor een houding van “ikke, ikke, ikke en de rest kan stikken”. Maar als er sprake was van werkelijke individualisering dan zouden mensen zich niet zo opwinden over de vermeende tekortkomingen van de overheid, en ook niet zulke hoge verwachtingen van haar koesteren op de momenten dat er in de samenleving iets ernstig misloopt. Men zou dan gewoon kalmpjes vertrouwen op de eigen, solide arrangementen die men langs private wegen in het leven heeft geroepen. In plaats daarvan blijft men hoge verwachtingen hebben van collectieve instituties, in het bijzonder van de overheid – zij het dat deze verwachtingen niet meer in het teken staan van (wederzijds) vertrouwen en van maakbaarheid, maar in het teken van kritiek, wantrouwen, veiligheid en aansprakelijkheid.⁶

Daar komt, terzijde, nog bij dat de zogenaamd private keuzen en beslissingen tot lang niet zo'n grote verscheidenheid aan leefstijlen en opvattingen leiden als de apologeten van het liberalisme willen doen geloven. Eerder is het zo dat die schijnbare verscheidenheid dient als 'sluier' om een toenemend maatschappelijk conformisme te verhullen. Voor een breed scala van zowel private als maatschappelijke voorkeuren en activiteiten geldt dat het moderne, zelfbewuste individu in feite 'kiest voor de kudde', zoals Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp het uitdrukken.⁷ Of zoals Henk Oosterling het met een ander vocabulair zegt: het zelfverzekerde individu bekent zich tot radicale middelmatigheid.⁸ Dit laat nog maar eens zien dat het gevoel een succesvolle individuele manager van het private leven te zijn, belangrijker is dan de daadwerkelijke inhoud van dat zelfgeorganiseerde leven.

De tendens van 'privaat welbevinden, publiek onbehagen' en de tendens van individualisering zijn complexe en tegenstrijdige fenomenen, die moeten worden begrepen als uitdrukking van 'liberale dialectiek', eerder dan als eenduidige en onproblematische ontwikkelingen. Die liberale dialectiek staat op haar beurt weer in nauw verband met de ontwikkeling die de wederzijdse beïnvloeding van overheid en burger heeft doorgemaakt, een ontwikkeling die heeft geresulteerd in een sterke mate van 'interactiviteit', en – minstens zo belangrijk – in een hoge waardering en verwachting van zowel overheid als burger daaromtrent.

Interactieve metaalmoetheid

De interactieve relatie tussen burger en overheid is niet een vanzelfsprekend feit, maar de resultante van een historisch proces. Overheid en burger zijn in de loop van de laatste halve eeuw steeds sterker op elkaar betrokken geraakt. Daarvan getuigen natuurlijk het ontstaan van de 'welvaartsstaat' en de 'verzorgingsstaat': wij als burgers zijn 'in care of the state', zoals Bram de Swaan het uitdrukte in zijn gelijknamige boek.⁹ Maar daarbij komt nog

een andere dynamiek: die van de interactiviteit. Zoals gezegd zijn wij als burgers al zeker een generatie lang niet meer louter het ‘object’ van overheidsoptreden. De tijd van de ‘lijdzame burger’, zoals de politicoloog Arend Lijphart dat in zijn klassieke analyse van de verzuilde politiek noemde, is voorbij.¹⁰ Individuen ontplooiën zich veel meer actief en zelfstandig, of in ieder geval hebben zij dat idee van zichzelf.

Die ontplooiing, of emancipatie, vinden we op alle niveaus van de samenleving: gezin, burgerlijke samenleving en staat. In de intieme sfeer vormt het gezin weliswaar nog steeds het dominante model, maar vinden toch ook tal van andere constellaties ingang. Het begrip ‘ongehuwde moeder’ zullen we niet gauw meer tegekomen, terwijl dit een generatie terug nog een duidelijke (probleem)categorie vormde. En in grote steden vormen alleenstaanden tegenwoordig het belangrijkste woontype. We vinden het in de burgerlijke samenleving, waar de sterk toegenomen rijkdom en het veel hogere opleidingsniveau aan veel meer mensen de mogelijkheid bieden hun leven naar eigen inzicht in te richten. En tenslotte in de staat, waar ‘mondige burgers’ niet meer afwachten totdat ze, na vier jaar, in het stemhokje een kandidaat mogen aankruisen. In de afgelopen decennia ontwikkelde zich een heel woud van formele of informele raadpleging, overleg, onderhandeling, bezwaar en beroep – variërend van de wekelijkse opiniepeilingen ‘Als er nú verkiezingen zouden zijn...’ tot aan de gang naar de bestuursrechter.

In termen van, opnieuw, Bram de Swaan: in alle drie de domeinen zien we de omslag van ‘bevelshuishouding’ naar ‘onderhandelingshuishouding’.¹¹ Inspraak, participatie, medezeggenschap, en meer in het algemeen ‘democratisering’, ze duiden alle op hetzelfde verschijnsel: de verschuiving in de gezagsperceptie van boven- of ondergeschiktheid naar nevenschiktheid. Of op zijn minst een recht om ‘mee te praten’, ‘mee te beslissen’, ‘gehoord te worden’. In een verbluffend tempo – zo’n beetje binnen een halve generatie – werd het democratiseringsverlangen in Nederland van utopie tot institutionele realiteit. Protest, verzet en tegenspraak werden verrassend snel institutioneel geacommodeerd. Bedrijf, school, partij, overheid, zelfs kerk en gezin: overal vormden instituties zich om tot relatief open, ‘flexibele’ organisatie waarin de stem van alle (of in ieder geval vele) betrokkenen kon en mocht worden gehoord.

Over het succes van deze emancipatie- en democratiseringsslag is de laatste jaren een soort cultuurstrijd uitgebroken. Niet zozeer over de institutionele wil om de interactiviteit te verwerkelijken. Die wordt hooguit nog door een enkele verstokte D66-er als onvoldoende aangemerkt, uit gewoonte meer dan uit overtuiging. De werkelijke strijd gaat niet over het succes van emancipatie en interactiviteit – dat staat buiten twijfel, behalve dan in het domein van de multiculturaliteit – maar over wat we de ‘langere termijn gevolgen’ daarvan zouden kunnen noemen. Zoals destijds de Académie van Dijon vroeg of ‘de vooruitgang van de kunsten en wetenschappen heeft bijgedragen aan de zedelijke beschaving?’, zo zouden we nu kunnen vragen: ‘Draagt voortschrijdende interactiviteit

(nog) bij aan de zedelijke beschaving?' Of in meer hedendaagse – Hollandse – termen: aan het begrip van 'normen en waarden'?

Vanuit dit perspectief kunnen we de talrijke hedendaagse discussies en strijd over maatschappelijke onvrede, democratisch tekort en dergelijke beter begrijpen.¹² Veel van die discussies gaan mijns inziens in wezen over de vraag: hoeveel interactiviteit kan de samenleving verstouwen? Interactiviteit was enerzijds een bevrijding, van bevoogding en knellende traditionele banden, een erkenning van het vermogen tot zelf denken en beslissen van het moderne individu, geheel in de traditie van Immanuel Kants oproep 'durf te denken!' Maar anderzijds vormt het ook een last. *Kunnen* meedenken en meebeslissen impliceert immers vrijwel rechtstreeks een *moeten* meedenken en meebeslissen.

Dit versterkt de last die toch al drukt op de moderne, geëmancipeerde mens: de last het eigen leven naar eigen keuze en eigen inzicht in te richten. Wie zijn eigen lot kan bepalen, staat niet meer vrij om dit na te laten; niet kiezen is nu ook een keuze geworden. Steeds sterker voelen we het als een plicht en een druk om onszelf te bepalen. Bevalt het leven ons niet, dan is dit ook in veel sterkere mate dan vroeger dus onze eigen schuld. En is het aan onszelf om actie te ondernemen.

Vormt de zelfbeschikking en haar verplichtingen de ene kant van de emancipatie-medaille, de andere kant is dus de interactiviteit. Ook dit is deel van de liberale dialectiek: geen zelfbeschikking zonder interactie. Geen zelfstandigheid en eigengereidheid zonder overleg, inspraak, beroep, bezwaar, eis of schikking. En eigenlijk ook: geen norm die geldig is zonder ons rationele inzicht in die geldigheid. Dat is de crux van de overgang van de bevelshuishouding naar de onderhandelingshouding. Vroeger werden normen ons gewoon opgelegd, door ouders, godsdienst of staat. Van ons werd alleen verwacht dat we die normen opvolgden. Nu wordt die opvolging minder strikt genomen, daarover wordt *onderhandeld*, maar tegelijk geldt wel de verwachting dat we – als het ware al onderhandelend en kritisch evaluerend – de norm mede tot ons eigen bezit maken. Voelen we dus enerzijds de zelfbepaling als plicht, zo maakt de interactiviteit ons mede-plichtig, aan de norm.

Dat is, terzijde, overigens ook een reden waarom opstand of rebellie weinig meer voorkomen. Tegen de bevelshuishouding kan men in opstand komen, waarvan bijvoorbeeld de 'burgerlijke ongehoorzaamheid' getuigt, maar tegen de onderhandelingshouding niet. Al was het maar omdat zo'n 'opstand' zelf direct wordt vertaald tot nieuw onderhandelingselement. Neem als voorbeeld de 'groene stroom', milieuvriendelijk opgewekte electriciteit dus. Toen er nog één electriciteitsbedrijf en één soort electriciteit bestond, de vervuilende soort, kon je daartegen in opstand komen en eisen dat er 'milieuvriendelijk' geproduceerd zou gaan worden. Nu is er groene stroom, maar die is 'gedepolitiseerd'. Je kunt er als apolitieke consument voor kiezen, niet als opstandige burger tegen (of voor) rebelleren.

In dit simpele voorbeeld is overigens al onmiddellijk te zien hoe de interactiviteit hopeloos verstrengeld is geraakt met een andere hedendaagse fetisj, de vermarkting. Ook hier zien we de liberale dialectiek aan het werk. Populair gezegd: 'Ik kies, dus ik ben.' Ik vind mijzelf (uit) in de keuzen die ik maak op de markt. Was dat voor een vorige generatie nog 'de markt van welzijn en geluk', zoals Hans Achterhuis eind jaren zeventig de institutionalisering van therapeutisch Nederland noemde¹³, nu is het de markt van commerciële goederen, aandelentransacties en 'providers' van alle mogelijke diensten, in het bijzonder in de sfeer van de ICT: mobieltjes, computers, games, internet. Zelfverwerkelijking vindt niet meer zozeer plaats in de traditionele contexten van gezin, werk of publieke sfeer, maar vooral op de marktplaats van de burgerlijke samenleving. Hoe meer marktwerking, hoe meer zelfbeschikking; zo zouden we de liberale dialectiek in dit opzicht kunnen samenvatten.

Emancipatie en interactiviteit vormen aldus enerzijds een steeds verder voortschrijdende bevrijding van het moderne individu, maar leggen hem (of haar) anderzijds ook een steeds drukkender last op. De gevolgen hiervan manifesteren zich in wat ik interactieve metaalmoetheid noem: barstjes in de geëmancipeerde, interactieve morele 'draagstructuur' die het moderne individu kenmerkt. Deze vermoeidheid ligt veelal nog onder de oppervlakte verborgen en wordt (nog) niet vaak als zodanig benoemd, mede omdat de interactieve vermogens nog immer tot de geëmancipeerde trots van de moderne burger behoren.

Laat ik ter illustratie een drietal voorbeelden noemen van processen waar interactieve metaalmoetheid zichtbaar wordt. Een vroeg voorbeeld betreft de druk van de geslaagde vrouwenemancipatie, zoals al in de jaren tachtig verwoord door de sociologe Christien Brinkgreve.¹⁴ Zij slechte een taboe door de vraag op te werpen: nu ik er daadwerkelijk in ben geslaagd om te leven naar alle nieuwe normen van (vrouwen)emancipatie - glanzende carrière, goed huwelijk, leuke kinderen – waarom voel ik mij dan toch niet ultiem gelukkig? Natuurlijk kan die vraag weer in assertieve, emancipatoire lijn worden beantwoord: als vrouw moet je nu eenmaal twee keer harder werken om carrière te maken dan een man, de voorzieningen voor kinderopvang schieten tekort, enzovoorts; zodra dit allemaal is verbeterd, komt het werkelijke geluk alsnog. Dit is echter, en dat is Brinkgreves punt, een illusie. Of erger nog, een valkuil die de interactieve metaalmoetheid alleen nog maar zal vergroten. Mijns inziens vormt Brinkgreves observatie een van de eerste indicaties dat leven naar zelf onderschreven emancipatoire normen niet alleen bevrijdend werkt, maar ook een (te) hoge belasting vormt.

Een tweede voorbeeld is de immer toenemende productie van *beleid*. Al jaren klagen functionarissen van talloze instellingen dat men wordt overladen met 'beleid' – meestal nog ruim voordat eerder beleid in succes of falen heeft kunnen resulteren. Voor gedegen

onderzoek naar resultaten ontbreekt de tijd. Een ‘quick scan’ moet volstaan, dat wil zeggen, een rapportage waarbij de snelheid van de resultaten de invaliditeit ervan moet vergoelijken. Zulke instellingen zijn in de zelfondermijnende greep van een ‘sense of urgency’: de ingrepen gaan sneller dan de processen waarin wordt ingegrepen. Daardoor ontstaat een structureel gevoel van vermoeidheid bij degenen die deze ingrepen in daadwerkelijk handelen moeten vertalen. Ze willen wel, maar ze brengen het steeds moeilijker nog op.

Het laatste, meest actuele voorbeeld vormt de historische ‘canon’, die zo’n anderhalf jaar geleden met veel bombarie in Nederland werd gepresenteerd door een commissie onder voorzitterschap van KNAW-president Frits van Oostrom. Een rondgang langs Nederlandse scholen door *NRC Handelsblad* leert dat er nauwelijks scholen zijn te vinden die de canon daadwerkelijk zinvol in het onderwijs gebruiken. Vaak staat het materiaal zelfs nog onuitgepakt in de gang. Vaak tekende de krant de verzuchting op: we hebben nog maar net de *vorige* vernieuwing van het historisch onderwijs – overigens ook veelgeprezen, toen onder voortrekkerschap van de historicus Piet de Rooy – doorgevoerd, en die wordt nu al weer doorkruist door de volgende.¹⁵

Op institutioneel niveau leidt voortschrijdende interactiviteit aldus tot een wildgroei aan ‘beleid’, monitoring en klantgerichtheid, paradoxaal gecombineerd met een gebrek aan tijd en motivatie om de resultaten van zulke activiteiten rustig af te wachten. Op het niveau van het individu leidt voortschrijdende interactiviteit tot een steeds grotere mate van (mede-)verantwoordelijkheid voor de inrichting van instituties en maatschappelijke praktijken waarin men participeert, maar daarmee ook tot een steeds grotere druk om conform de daarin besloten normen te handelen – normen die immers ook onze eigen normen zijn. We willen wel handelen naar die normen, maar brengen dat niet altijd meer op.

Interpassiviteit

De interactieve metaalmoetheid wijst op een omslag, maar niet in een bewuste, beoogde zin. Het is niet zo dat mensen bewust kiezen voor een ander soort norm of praktijk, omdat ze ontevreden zijn over hoe het tot nu toe ging en aan iets nieuws toe zijn. Het is in die zin noch een modernisering, noch een regressie. Misschien wordt het uit verlegenheid wel zo benoemd, omdat men de verandering op de een of andere wijze opmerkt, en die wil verbinden aan een bewust geformuleerd inzicht: ik ben veranderd, of ontevreden, dus er moet eerder iets mis zijn geweest. Er is echter niet per se iets mis gegaan of verkeerd gezien. Het is eerder zo dat de interactiviteit aan zijn eigen succes ten onder gaat. Men hecht zozeer aan de interactieve verworvenheden en gewoonten, dat het moeilijk voorstelbaar is dat die niet meer op het verworven niveau zijn vol te houden, als

vanzelfsprekend onderdeel van de moderne levensstijl. Interactiviteit is daarom niet zozeer goed of slecht, als wel *tragisch*.¹⁶ We dreigen aan onze eigen interactieve grootsheid ten onder te gaan.

Het gevolg hiervan is een conditie die ik *interpassiviteit* noem (en waarvan de term ‘interactieve metaalmoetheid’ is afgeleid). Dit begrip ontleen ik aan de kunstfilosofie, waar het eind jaren negentig is ingevoerd door de filosofen Robert Pfaller en Slavoj Žižek.¹⁷ Zij gebruiken dit begrip om een ontwikkeling in de kunst ‘voorbij interactiviteit’ aan te geven. Interactieve kunst wil zeggen dat het kunstwerk zich pas kan voltooien of verwerkelijken via participatie van de bezoeker of toeschouwer. Zo’n kunstwerk vraagt er als het ware om, in lijn met de eerder besproken maatschappelijke ontwikkelingen, dat wij als mondige, geëmancipeerde en bewuste bezoeker de norm die het kunstwerk in zich draagt, mede onderschrijven. We kunnen er niet zomaar, met een vluchtige blik, langslopen. We moeten ons er, tot op zekere hoogte althans, mee ‘engageren’.

Het interpassieve kunstwerk gaat weer een stap verder. De bijdrage die de interactieve kunst van de bezoeker vroeg, kan en wil het kunstwerk nu voor zijn eigen rekening nemen. Het neemt het eerder gevraagde engagement weer van de toeschouwer over. Daarmee is echter niet de oude, ‘pre-interactieve’ situatie hersteld. Zowel kunstarrangement als toeschouwer zijn zichzelf als interactief gaan ervaren. Dat wordt niet meer ongedaan gemaakt. De interactiviteit wordt nu echter door het kunstwerk ‘pro-actief’ uitgeoefend; de toeschouwer ervaart daardoor een bevrijding van de druk van de interactiviteit, maar tegelijk een sensatie van boventaligheid. De bezoeker kan zo nog steeds sterk blijven hechten aan zijn aanwezigheid bij het proces, een hechting die hij zelf als ‘engagement’ kan ervaren. Tegelijk is hij echter niet meer werkelijk interactief betrokken; hij heeft zijn inbreng als het ware uitbesteed aan het kunstwerk. Zijn aanwezigheid of betrokkenheid is een kwestie geworden van ‘going through the motions’ – maar dit ‘simulacrum-karakter’, in termen van Jean Baudrillard, doet niets af aan de echtheid van de sensatie van betrokkenheid en verbondenheid.¹⁸

Mijn stelling is dat deze ervaring in de sfeer van de kunst, *mutatis mutandis*, ook opgaat voor de ervaring van politiek en democratie. We voelen ons nog steeds sterk interactief betrokken bij politiek en democratisch bestel, maar tegelijk hebben we onze inbreng aan dit bestel ‘uitbesteed’. Het politieke systeem heeft onze opvattingen al gepeild, onderzocht, gemonitord en gespindoctord; het heeft onze participatie als het ware al van ons overgenomen. Baudrillard heeft dit treffend ons ‘peiling-lot’ genoemd: de ‘anticiperende verificatie van ons gedrag’.¹⁹ We blijven achter met het merkwaardige gevoel niet meer nodig te zijn in ons eigen democratisch proces.

Dit verklaart een groot deel van de onvrede van de hedendaagse burger. Hij ervaart een gevoel van vervreemding, omdat het democratisch proces iets lijkt te zijn geworden dat zich buiten hem om voltrekt. Tegelijk heeft hij juist geen reden om inhoudelijk iets tegen

dat proces in te brengen, omdat het in wezen beter dan ooit zijn opvattingen representeert. De gedachte van de deliberatieve democratie, waarin immers de perfectionering van de deliberatieve procedures centraal staat, is hiermee in een ironische impasse terecht gekomen. Het is juist die perfectionering die nu tot vervreemding leidt. En sterker nog, de gevoelde onvrede vertaalt zich in de regel opnieuw in een kritiek op de procedures: die zouden (nog) niet doorzichtig genoeg zijn, er zou achterkamertjespolitiek zijn bedreven, de bevolking zou toch nog onvoldoende zijn voorgelicht of geraadpleegd. Maar ‘verbetering’ van die vermeende feilen leidt alleen maar tot nog grotere frustratie, omdat de ervaren vervreemding juist al het gevolg was van de perfectionering van het democratisch proces.

Het ‘interpassieve’ individu voelt zich aldus enerzijds nog sterk verbonden met democratie en politiek, maar anderzijds ook daarvan vervreemd. Hij voelt zich normatief overbelast en verwelkomt daarom dat instituties die last weer van hem overnemen. Anderzijds voelt hij zich, terecht, door die institutionele krachten ‘gepasseerd’. Hij hecht immers nog steeds sterk aan zijn interactieve, assertieve status en waant zich nog steeds graag een autonoom actor die op eigen kracht opereert en zijn verworvenheden door eigen verdienste heeft verkregen. Hij meent dat de overheid hem in die zelfopvatting moet ondersteunen – en de moderne overheid zelf meent dat ook! Beide zijn in de ban van interactiviteit, wat de overheid institutioneel wel kan accommoderen maar de burger individueel niet. Met als gevolg: interpassiviteit.

Een mooi voorbeeld van interpassiviteit is de spreekwoordelijke ‘jongen met het korte lontje’. Dit is bijvoorbeeld de persoon, meestal een jonge man, die voor de politierechter staat op verdenking van openbare geweldpleging. Hij heeft zich gestoord aan het gedrag van een ander en die, meestal na een korte woordenwisseling, ‘voor zijn bek geslagen’. Gevraagd naar zijn motieven brengt hij dan zoiets te berde als: ‘Tja edelachbare, ik ben nu eenmaal een jongen met een kort lontje’.²⁰

Natuurlijk zijn er altijd mensen geweest die er snel op losslaan en anderen die dat niet doen. Maar dat het bij het ‘korte lontje’ niet om incidentele en afwijkende gevallen gaat maar om een structureel maatschappelijk verschijnsel, mag blijken uit het gegeven dat de stichting SIRE voor ideële reclame hieraan recent een hele televisiecampagne wijdde.²¹ Het gaat namelijk tegenwoordig niet meer alleen om mensen die ‘achtergesteld’ zijn of uit een lager sociaal milieu komen. Korte lontjes hebben tegenwoordig ook goed opgeleide mensen met een vaste baan, met vrouw en kinderen. Zij zijn ‘assertief’: zij kennen zowel hun eigen rechten als de normen en regels die zij in hun gedrag nu hebben overschreden. En zoals betoogd, zij ervaren de geldigheid van die normen en regels niet als extern opgelegd – zoals in de bevelshuishouding het geval was – maar als mede door henzelf bekrachtigd. In het tijdperk van de onderhandelingshuishouding maakt men immers maatschappelijke normen niet door dwang of ontzag eigen, maar door vrij eigen inzicht en beargumenteerde eigen instemming.

Assertiviteit was ooit een kantiaans ideaal, het vertrouwen dat mij nooit iets kan worden opgelegd dat ik niet zelf als rationeel en als gelegitimeerd kan inzien en onderschrijven; of omgekeerd, dat mij nooit iets kan worden ontzegd wat ik niet rationeel en rechtens kan verdedigen als noodzakelijk voor mijn welzijn. Die klassieke assertiviteit lijkt nu echter om te slaan in de agressieve verwachting, of zelfs de eis, dat *anderen* behoren in te zien hoe rationeel en legitiem *mijn* verlangens zijn.²² Dat wil zeggen, dat hun instemming daarmee niet meer dan normaal is. En als die niet snel wordt gegeven, dan is ons geduld ook snel op – ook al ervaren wij dus onszelf als redelijke, interactief competente burgers.²³

Opvallend aan het voorbeeld van de geweldpleger is voorts dat de betrokkene *zichzelf* typeert als iemand met een (te) kort lontje. Hij is dus – in ieder geval wanneer onder druk gezet door een dwingende instantie als een rechtbank – reflexief: in staat tot een zelfbeschrijving op basis van door hemzelf begrepen en geëvalueerde maatschappelijke normen. Het bijzondere is dan dat hij zichzelf typeert als iemand die op basis van die normen tekortschiet. Hij is iemand die eigenlijk wel wil handelen naar die normen, maar het even niet meer opbrengt. Zo iemand geeft zichzelf als het ware een ‘kantiaans brevet van onvermogen’: ik ben autonoom, maar ik kan daar niet naar handelen.

De politieke interpretatie van de interpassieve conditie

Mijn stelling is dat interactieve metaalmoetheid en interpassiviteit niet primair een subjectieve kwestie zijn van individueel onvermogen of individuele onwil, maar maatschappelijke verschijnselen die voortvloeien juist uit *geslaagde* emancipatie en democratisering, zoals die zich in een sterk interactieve samenleving bij uitstek manifesteren. We zijn we, om zo te zeggen, *in de ban* van interactiviteit. Zij oefent, om een term van Jürgen Habermas te lenen, een ‘dwangloze dwang’ op ons uit. Het is *onredelijk* om interactiviteit af te wijzen – een gegeven waar vroeger al de repressieve tolerantie op berustte. Interactiviteit is iets waarin we als vanzelfsprekend meegaan. Aan de interactiviteit zit echter geen natuurlijke grens, zodat we nooit kunnen zeggen: nu is het wel genoeg. Integendeel, er zit juist een interne tendens in naar ‘nog niet genoeg’.

Allerlei hedendaagse tendensen van asociaal gedrag, variërend van agressie, hufterigheid, botheid, tot afwending, terugtrekking, desinteresse, vermijding, kunnen we mijns inziens het beste begrijpen als manifestaties van interactieve metaalmoetheid, als pogingen om te ontsnappen aan de druk die de norm van interactiviteit oplegt aan ons moderne, geëmancipeerde burgers. Of beter gezegd, aan de druk die wij moderne burgers onszelf opleggen. Interactiviteit impliceert immers dat ‘we er zelf bij zijn’. We zijn er steeds zelf bij om, impliciet of expliciet, een aandeel in de norm die op ons rust te claimen. Maar we laten ook steeds vaker steken vallen omdat ‘we het even niet meer trekken’ en steeds

vaker zeggen – zoals in het populaire reclamespotje van Center Parcs - ‘ja, maar nu even niet!’

Ik wil hiermee niet betogen dat alle vormen van publiek onbehagen moeten worden begrepen als uiting van interpassiviteit. Niet alle politieke en sociale problemen hangen samen met de last die de emancipatie ons heeft opgelegd. Wel wil ik betogen dat die last een tot nu toe niet, of onvoldoende onderkende complicatie vormt in onze pogingen om zulke problemen het hoofd te bieden. Interpassiviteit wijst erop dat de emancipatoire normen het uiteindelijke tekortschieten eigenlijk al in zich dragen. Want is de moderne droom van de mens zowel onbegrensd zelfbepalend actor als onvermoeibaar interactief moderator te kunnen zijn niet een onmogelijke, want zichzelf ondermijnende belofte?

We komen hier politiek en ideologisch op glad ijs. Ik sluit mijn betoog af met een korte aanduiding van relevante politieke posities en van mijn eigen visie hierop vanuit het perspectief van interpassiviteit.

De conservatief en de traditionele sociaal-democraat kunnen we in reactie op de interpassiviteits-diagnose in koor horen zeggen: zie je wel, die hele ‘bevrijding’ van de jaren zestig en zeventig was een tragische vergissing. We hadden er nooit aan moeten beginnen. Met andere woorden, we hadden de bevelshuishouding (voor de conservatief) respectievelijk de bevoogdende overheid (voor de sociaal-democraat) niet moeten inwisselen voor de onderhandelingshuishouding. Veel mensen zijn niet in staat die last te dragen, en hoe dan ook zijn de veranderingen veel te snel gegaan.

Daar brengt de progressieve modernist dan vervolgens tegenin dat we inderdaad nog nog maar net zijn begonnen met de onderhandelingshuishouding. We moeten daarin gewoon nog meer competenties ontwikkelen en ons bevrijden van de restanten van de bevelshuishouding, die werkelijke onderhandelingsverantwoordelijkheid in de weg staan.²⁴ Alle begin is moeilijk, maar oefening baart kunst – ook voor de zogenoemde ‘volksklassen’ die volgens de conservatieven en de traditionele sociaal-democraten gewoonweg niet in staat zijn de last van de moderne vrijheid te dragen.

Alle drie de opvattingen beloven ons te bevrijden uit de liberale dialectiek. De conservatief wil dat bereiken door de interactiviteit drastisch terug te schroeven en inspraak te vervangen door (her)opvoeding van de burger, bijvoorbeeld via een ‘nieuw beschavingsoffensief’. Burgers moeten letterlijk opnieuw ‘leren’ zich te gedragen overeenkomstig hun eigen normen.²⁵ De traditionele sociaal-democraat meent dat ‘de gewone man’ altijd bedreigd wordt door maatschappelijke krachten die hij niet in zijn eentje de baas kan; emancipatie en democratie moeten daarom altijd begeleid blijven worden door een ‘sterke staat’ die zulke krachten namens de gewone man in bedwang kan houden.²⁶ De progressief modernist tenslotte acht de spanning die de interactiviteit teweeg brengt onvermijdelijk, maar ziet die als productief en vernieuwend. Hij streeft naar ‘slimme

oplossingen' voor de daarbij optredende conflicten, bijvoorbeeld door versterkte competenties, verbeterde technologieën en 'best practices'.²⁷

Een alternatief voor deze drie visies is de tragisch (post)modernist, die meent dat deze 'slimme' oplossingen uiteindelijk zelfbedrog zijn en niet meer dan pogingen om de overmijdelijk tragische beslechting van de genoemde conflicten te verbloemen. De intense beleving van de interpassieve onmacht wordt dan bij de burger tot een vorm van tragisch besef, en kan bij de overheid zelfs transformeren tot zoiets als 'tragisch bestuur'.²⁸ Deze visie erkent wel de tragedie inherent in de liberale dialectiek, maar belooft niet ons daaruit te verlossen; zij beveelt ons veeleer aan daarin reflexief te berusten.

Mijn eigen – voorlopige – standpunt is als volgt. Met de tragische visie deel ik de opvatting dat we de ontwikkeling naar interpassiviteit voor een belangrijk deel als gegeven moeten accepteren; het is een historische ontwikkeling die niet, of in ieder geval alleen maar heel gedeeltelijk, is terug te draaien. Zij zal leiden tot nieuwe vormen van confrontatie in de openbare ruimte, en tot nieuwe vormen van conflictbeslechting, die minder op vaste regels en meer op contextuele ad-hoc overwegingen zullen zijn gebaseerd.

Maar met de conservatieven ben ik het eens dat burgers ook geholpen zijn als ze weer wordt geleerd hoe ze kunnen handelen overeenkomstig hun eigen normen – juist omdat mensen dit volgens mijn diagnose eigenlijk wel willen, maar niet meer kunnen opbrengen. Ze kunnen als het ware wel bijles gebruiken om alsnog hun kantiaanse handelingsbrevet te halen. Met de sociaal-democraten ben ik het vervolgens eens dat iedere optie een belangrijke rol van de overheid veronderstelt, al is het maar omdat een duidelijk voorbeeld van rationeel gezag onmisbaar is voor maatschappelijke oriëntatie. En tenslotte ben ik het met sommige van de progressief modernisten (zoals Bruno Latour, hoewel die provocerend stelt dat wij 'nooit modern zijn geweest') eens dat de benodigde sturing in een steeds meer interpassieve samenleving voor een belangrijk deel uit 'slimme objecten' zal gaan bestaan, dat wil zeggen uit fysieke, 'objectieve' vormgeving van de publieke ruimte die mensen als vanzelf aanzet, of zelfs dwingt, tot normconform gedrag. Niet om ze met geweld te dwingen vrij te zijn, zoals in de oude dwangutopie van rousseauiaanse volkssoevereiniteit, maar opnieuw omdat ze dit gedrag zelf wel willen, maar niet meer kunnen opbrengen.

Noten

-
- ¹ NRC *Handelsblad*, 12 augustus 2006, p.3. Zie ook de ‘21 minuten-enquête’, in NRC *Handelsblad* van 4-5 november 2006, p.33.
- ² P. Dekker, E. Steenvoorden, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, kwartaalbericht 2008-1. Den Haag, SCP juni 2008.
- ³ Het is tevens de titel van een onderzoeksproject dat ik in het najaar van 2007 heb gestart en dat gefinancierd wordt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). In dit project participeren tevens promovendus Christian van der Veeke en wetenschappelijk onderzoeker Bart van Leeuwen. Zie voor verdere informatie www2.eur.nl/fw/law/ip.
- ⁴ Over de relatie tussen oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau (in 1973) en de gedachte van de maakbare samenleving, zie G. van Oenen, ‘Babylonische maakbaarheid’, in: *Open. Cabier over kunst en het publieke domein*, no. 15, 2008, p. 36-59.
- ⁵ J.K. Galbraith, *The affluent society*. Harmondsworth, Penguin 1962.
- ⁶ Zie hierover G. van Oenen, *Ongeschikt recht. Anders denken over de rechtsstaat*. Den Haag, Boom Juridische uitgevers 2004, i.h.b. pp. 49-91.
- ⁷ J. W. Duyvendak en M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam, Van Genneep, 2004.
- ⁸ H. Oosterling, *Radicale middelmatigheid*. Amsterdam, Boom 2000.
- ⁹ A. de Swaan, *In care of the state*. New York, Oxford university press 1988. In het Nederlands verschenen als *Zorg en de staat*. Amsterdam, Bert Bakker 1989.
- ¹⁰ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, De Bussy 1968.
- ¹¹ A. de Swaan, *Uitgaansbeperking en uitgangsangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam, Meulenhoff 1979.
- ¹² Voor zulke discussies en kritiek zie bijv. G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*. Amsterdam, De Bezige Bij 2003; G. van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief*. Amsterdam, Amsterdam university press 2004; M. Kleijwegt en M. van Weezel, *Het land van haat en nijd*. Amsterdam, Balans 2006; B. Heijne, *Onredelijkheid*. Amsterdam, De Bezige Bij 2007.
- ¹³ H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*. Baarn, Ambo 1979.
- ¹⁴ C. Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen, SUN 1988 (oratie). Vgl al eerder: id., ‘On modern relationships: the commandments of the new freedom’, in: *The Netherlands journal of sociology*, vol. 18, 1982, 47-56, i.h.b. p. 54ev.
- ¹⁵ Jaco Alberts, ‘Veelbesproken, niet gebruikt’, in: NRC *Handelsblad*, 14-15 juni 2008, Zaterdagkatern, p. 20-21.
- ¹⁶ Vgl. over het tragisch karakter van het moderne leven J. de Mul, *De domesticatie van het noodlot*. Kampen, Klement 2006.
- ¹⁷ Vgl. S. Žižek, *The plague of fantasies*, Verso, London 1997; R. Pfaller, *Die Illusionen der anderen. Über das Lustprinzip in der Kultur*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002; id. (hgb.), *Interpassivität. Studien über delegiertes Genießen*. Springer verlag, Wien & New York 2000. De wijze waarop mijn interpretatie van interpassiviteit verschilt van die van Žižek respectievelijk Pfaller heb ik uiteengezet in ‘Interpassivity revisited: a critical and historical reappraisal of interpassive phenomena’, in: *International Journal of Žižek Studies*, 2/2, 2008.
- ¹⁸ Vgl. G. van Oenen, ‘Standby. De passieve uitwerking van digitale kunst’, in: *De Witte Raaf*, no. 128, juli-augustus 2007, p. 18-19. Zie uitgebreider G. van Oenen, ‘A machine that would go of itself. Interpassivity and its impact on political life’, in: *Theory & Event*, 9/2, 2006 (internet tijdschrift, geen paginering).

¹⁹ J. Baudrillard, *Les strategies fatales*. Paris, Grasset 1983, p. 127.

²⁰ Zie hierover verder G. van Oenen, "Hit me with your rhythm-stick!" De moderne burger vraagt om straf, in: *Filosofie & Praktijk*, 25/5, 2004, p. 50-62.

²¹ Zie www.sire.nl/index.php?id=42&campagne=1.

²² G. van den Brink beschrijft dit in *Schets van een beschavingsoffensief* (p. 76ev.) als een combinatie van 'normatieve ophoging' (stijgende verwachtingen) en 'privatisering van normbesef'.

²³ Vgl. B. van Stokkom, *Mondig tegen elke prijs*. Den Haag, BJu 2008

²⁴ Zie bijv. Ulrich Beck, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*. Frankfurt, Suhrkamp 2002.

²⁵ Zie G. van den Brink *Schets van een beschavingsoffensief*. En Th. Dalrymple, *Life at the bottom*. London, Ivan R. Dee 2001.

²⁶ Vgl. voor een moderne versie van deze traditionele visie J. de Beus, *Na de beeldenstorm. Een beschouwing over de werking van de toeschouwersdemocratie in Nederland*. Langhout & De Vries, Heerde 2002. Traditionele sociaal-democratische intellectuelen zijn er in Nederland sinds 'paars' niet meer zoveel.

²⁷ Vgl. M. Hajer, J. Grin en W. Versteeg (red.), *Meervoudige democratie*. Amsterdam, Aksant 2006.

²⁸ Vgl. J. de Mul, 'Tragisch bestuur en romantisch besturen.', in: V. Bekkers en J. van Wamelen (red.), *Openingsbijeenkomst Center for Public Innovation*. Rotterdam, 2005, 43-48.